

ЕКОЛОГО-НАТУРАЛІСТИЧНА РОБОТА У ШКОЛІ



УДК 37.033
ББК 74.200.585.02
Е 45

Рецензенти:

А.П. Стадниченко - доктор біологічних наук, професор кафедри зоології Житомирського державного університету імені Івана Франка

Т.В. Пінкіна – кандидат біологічних наук, доцент кафедри загальної екології Житомирського національного агроекологічного університету

Н.І. Решетнікова – вчитель біології Озерненської гімназії, вчитель вищої категорії, вчитель-методист

Е 45

Еколого-натуралістична робота у школі: Навчально-методичний посібник. / Уклад. Сорочинська О.А. – Житомир: 2011. – 564 с.

У посібнику висвітлюються основні питання методики організації і здійснення еколого-натуралістичної роботи з учнями основної школи. У ньому розглянуто класифікацію методів навчання та описано різні форми проведення еколого-натуралістичної роботи, розповідається про організацію та методику проведення цього виду роботи. Пропонований посібник містить методичні й дидактичні матеріали щодо організації еколого-натуралістичної роботи.

Зміст посібника ілюструється прикладами необхідної документації для організації різних форм еколого-натуралістичної роботи, а також зразками дослідів, постережень, ігор, конкурсів, програм юнатських гуртків.

Посібник спрямований на розкриття основних проблем організації і здійснення еколого-натуралістичної роботи з учнями основної школи і буде корисний студентам, які вивчають методику біології, а також вчителям-практикам, викладачам методики викладання природничих дисциплін.

**УДК 37.033
ББК 74.200.585.02**

© Сорочинська О.А., 2011

ЗМІСТ

Передмова	4
I. Організація еколого-натуралістичної роботи учнів основної школи у позакласний час	5
II. Форми та методи здійснення еколого-натуралістичної роботи учнівської молоді	18
1. Використання куточка живої природи в еколого-натуралістичній роботі учнів	58
2. Особливості використання шкільної навчально-дослідної ділянки в організації еколого-натуралістичної роботи учнів основної школи	86
3. Шкільний географічний майданчик	111
4. Робота на шкільному метеорологічному майданчику з метою формування практичних натуралістичних умінь і навичок учнів	141
5. Натуралістичний гурток	181
6. Використання екологічних ігор при організації еколого-натуралістичної роботи з учнями в позакласний час	200
7. Роль натуралістичних екскурсій у формуванні екологічної культури учнів	231
8. Польова натуралістична практика як одна з форм екологічного навчання і виховання школярів	268
9. Екологічний табір – активна форма еколого-натуралістичної роботи учнів	305
10. Шкільні лісництва	365
11. Екологічна стежка, як засіб формування бережного ставлення до природи	394
12. Екологічний театр – активна форма еколого-натуралістичної роботи	448
13. Шкільний еколого-натуралістичний музей	472
14. Екологічний тренінг	516
15. Екологічні рейди	542
16. Екологічний десант	544
17. Організація екологічних суботників	551
III. Творчі екозадачі	552
IV. Використання народних традицій в екологічному вихованні молоді	554
V. Відповіді	559

ПЕРЕДМОВА

Під час навчання у загальноосвітніх та вищих закладах освіти молодь вивчає велику кількість природничих предметів біологічного циклу, що дозволяє ознайомитися з особливостями анатомії, фізіології, екології та поведінки тварин, морфології і вирощування рослин, основними екологічними процесами на планеті тощо. Однак отримані знання мають більше теоретичний характер і, як правило, не використовуються у практичній діяльності.

Через відсутність у навчальних програмах середніх загальноосвітніх шкіл дисциплін, що вивчають проблеми довкілля поінформованість учнів в галузі екології здійснюється недостатньою мірою. Отримані знання під час уроків залишаються практично не використані для покращення екологічного стану й запобігання подальшого прогресування катастрофічної ситуації на планеті.

Зважаючи на низький рівень еколого-натуралістичної роботи у школі в 1997 році в громадському екологічному русі України з'явилася нова організація – Всеукраїнська екологічна Ліга (ВЕЛ). Громадська організація ВЕЛ ставить собі за мету радикальну зміну екологічної ситуації в державі, формування нового природоохоронного менталітету, формування екологічної свідомості шляхом пропаганди знань про стан навколишнього природного середовища, підвищення рівня екологічної освіти та культури громадян.

22 квітня 1999 року з ініціативи ВЕЛ була заснована Всеукраїнська дитяча спілка “Екологічна варта”, яка на даний момент є потужною організацією, яка покликана допомогти новому поколінню усвідомити себе частиною світу, в якому ми живемо.

Свою роботу спілка спрямовує у таких напрямках діяльності:

- проведення природоохоронних, відновлювальних та інших заходів на захист довкілля;
- екологічна освіта учнівської молоді;
- розробка та пропаганда природоохоронних програм;
- проведення екологічних екскурсій;
- сприяння еколого-пропагандистській діяльності, популяризації напрямів раціонального природокористування;
- озеленення територій;
- організація та проведення екологічних конкурсів і вікторин, конференцій, семінарів-тренінгів;
- організація та діяльність екологічних таборів.

Вона займається вирішенням екологічних проблем довкілля й екологічною освітою молоді під час проведення акцій: “Прибери планету”, “Посади своє дерево”, “Збережи ялинку” та ін. Однією з форм її роботи є “Екологічна стежка” спрямована на створення умов для цілеспрямованого виховання екологічної культури учнів, практичного набуття навичок охорони рослинного і тваринного світу та проведення наукової роботи.

Шкільний осередок “Екологічної варті” утворюється з об'єднання шкільних варт – це 6-8 дітей, що разом займаються цікавою природоохоронною роботою, вивчають навколишнє середовище.

Кожний член “варті” має свої обов'язки-доручення. Всеукраїнська “Екологічна варта” побудована на принципах самоврядування, де дорослі виконують роль “координаторів”, що своїми знаннями і вміннями допомагають у роботі дітям.

Тому, з метою покращення екологічної ситуації, поширення серед молоді знань із охорони і збереження природного середовища сучасний рівень розвитку суспільства вимагає підготовки висококваліфікованих, конкурентоспроможних педагогічних кадрів, здатних до саморозвитку, постійного вдосконалення та самореалізації. Сьогоднішня екологічна ситуація потребує фахівця, здатного не лише інформувати школярів щодо екологічних проблем, а й формувати в них активну життєву позицію зі збереження екологічної рівноваги і примноження природних багатств.

Для досягнення поставлених завдань великого значення набуває організація екологічно спрямованої навчально-виховної роботи у вищому навчальному закладі.

Дослідження свідчать, що еколого-натуралістичній підготовці майбутніх вчителів біології приділяється неналежна увага. У них виникає багато труднощів під час організації еколого-натуралістичної роботи з учнями основної школи.

Деякі питання організації еколого-натуралістичної роботи студенти розглядають під час вивчення дисциплін «Загальна методика навчання біології» та «Позакласна робота з біології», проте ці знання не систематизовані. Таке положення зумовило підготовку даного видання, яке висвітлює основні питання організації еколого-натуралістичної роботи з учнями основної школи в позакласний час. У ньому описано методи, форми, засоби здійснення цього виду роботи, розповідається про організацію та методику проведення різних форм еколого-натуралістичної роботи з учнями. Крім того, зміст посібника ілюструється прикладами різних заходів (ігри, спостереження, досліді, розробки конкурсів, свят та ін..).

Посібник спрямований на розкриття основних проблем сучасної методики еколого-натуралістичної роботи з учнями в позакласний час і буде корисний всім студентам, вчителям-практикам, викладачам методики викладання природничих дисциплін.

ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЗАКЛАСНОЇ ЕКОЛОГО-НАТУРАЛІСТИЧНОЇ РОБОТИ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

1. *Суть понять «натураліст», «юний натураліст», «натуралістична робота», «еколого-натуралістична робота».*
2. *Мета та завдання позакласної еколого-натуралістичної роботи з учнями основної школи.*
3. *Напрями діяльності натуралістичної роботи.*
4. *Принципи організації еколого-натуралістичної роботи.*
5. *Суть понять «позаурочна робота», «позакласна робота».*
6. *Значення позакласної роботи.*
7. *Завдання та функції позакласної роботи.*
8. *Форми позакласної роботи.*

Державна національна програма "Освіта" ("Україна XXI століття") [35, 3] визначила головним завданням освіти, зокрема екологічної, і виховання забезпечення потреб особистості у творчій самореалізації, створення умов для здобуття дітьми додаткових знань, умінь, навичок за інтересами, їх інтелектуального розвитку, підготовки до активної професійної та громадської діяльності.

Традиційні форми біологічної, еколого-натуралістичної роботи постійно вдосконалюються. Їх зміст все більше спрямовується на розвиток дитячої творчості в аспекті еколого-натуралістичного навчання та виховання.

В Україні позакласна еколого-натуралістична робота реалізується через шкільні гуртки, екологічні стежки, шкільні лісництва, куточки живої природи та ін. Однак, аналіз змін, що відбулися в мисленні, поведінці школярів і молоді щодо їхнього ставлення до живої природи та навколишнього середовища, переконує, що однією з проблем екологічної роботи є її недостатня ефективність. Часто проведена еколого-натуралістична робота мало відповідає вимогам часу, витраченим педагогічним зусиллям. Все це спостерігається, не зважаючи на широкий спектр напрямів еколого-натуралістичної роботи, наявності науково-методичної літератури, підвищення рівня екологічної освіти педагогічних кадрів. Можливо причиною низької ефективності позакласної еколого-натуралістичної роботи може бути недостатнє врахування мотивів, які визначають вчинки школярів, неточно сформульовані конкретні завдання еколого-натуралістичної роботи. Все це вимагає перегляду підходів до визначення мети та завдань позакласної еколого-натуралістичної роботи, формування її змісту, організаційних форм [37, 14-15].

Аналіз наукових джерел показав, що питання екологічної освіти та виховання дедалі більше висвітлюють у наукових дослідженнях і працях вітчизняні та зарубіжні педагоги і психологи, а саме: Е.В. Гірусов, С.Д. Дерябо, А.М. Захлевний, І.Д. Зверев, І.А. Зязюн, І.М. Костицька, В.С. Крисаченко, Б.Т. Лихачов, Л.Б. Лук'янова, О.С. Мамешина, Н.А. Негруца, А.Н. Некоз, Н.Г. Ничкало, Т.С. Нінова, Г.П. Пустовіт, Н.А. Пустовіт, І.Т. Суравегіна, М.С. Швед, Е. Флешар В.А. Ясвін та ін.

Питаннями еколого-натуралістичної освіти займалися В.Є. Берека, В.В. Вербицький, В.Г. Кремень, Г.П. Пустовіт, І.М. Рябченко, О.В. Сухомлинська, Т.І. Сущенко, Н.Ф. Харінко та ін.

Початком натуралістичної роботи в Україні можна вважати створення в 1925 р. у Києві агробіологічної станції юних натуралістів, яка переросла в Республіканську станцію юннатів, а пізніше – в Український державний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді. Під час етапів її становлення існували різні тлумачення цього виду роботи. На сьогоднішній день існує багато синонімів слова натураліст. Так, у Словнику російських синонімів і схожих за значенням виразів під редакцією Н. Абрамова записано: природодослідник, учений, природознавець, юний натураліст (юннат), природник [41, 421].

Наприклад, у дореволюційному словнику іноземних слів зазначено, що **"натураліст"** (від лат. *natura* – природа) – природодослідник, що присвятив себе вивченню трьох царств природи: рослинного, тваринного і мінерального [40, 352]. На початку радянського періоду натуралістом вважають школяра, що здійснює спостереження над природою і охорону корисних рослин, тварин і т.д. [4, 319]; людину, що вивчає, спостерігає природу, уміючи бачити її в усій різноманітності [3, 74].

Синонімом поняття **"натураліст"** є поняття **"юні натуралісти (юннати)"**, яке виникло у 60-ті роки XX ст.. Це – учасники дитячого гуртка з вивчення природи і природних наук [8, 423], організація школярів, що займається спостереженнями над природою і охороною природи (дерев, корисних птахів і т.д.) [9, 521], юні дослідники природи, що ставлять за мету

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Що таке еколого-натуралістична робота?
2. Що ви розумієте під поняттями «натураліст», «юний натураліст», «юннат», «натуралістична робота»?
3. Перерахуйте основні функції та завдання еколого-натуралістичної роботи?
4. Які ви знаєте форми проведення еколого-натуралістичної роботи з учнівською молоддю?
5. Що таке позакласна навчальна та виховна робота?
6. Значення позакласної роботи у школі.
7. Форми позакласної роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

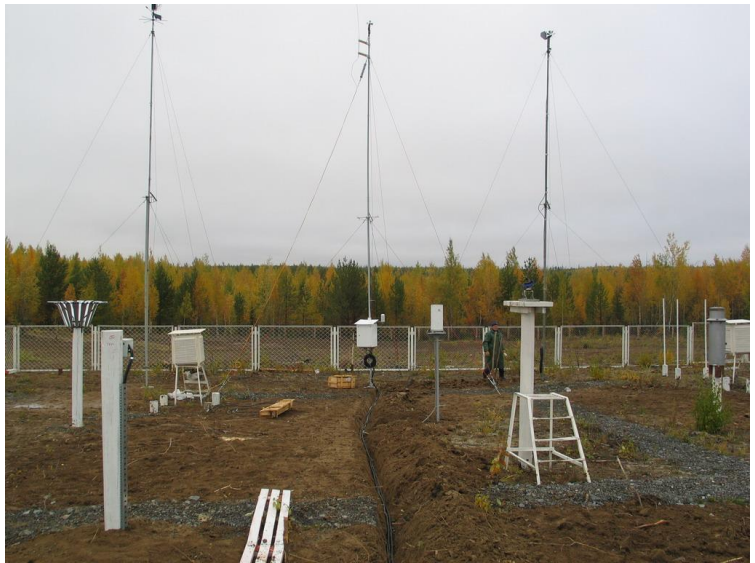
1. Арефьева Л. П. Подготовка будущих учителей физической культуры до позакласної виховної роботи у старшій школі: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти»/ Л.П. Арефьева. – К., 2010. – 22 с.
2. Афонина Г. М. Педагогика: Курс лекций и семинарские занятия. – К.: Феникс, – 2002. – 512 с.
3. Бауман Д.Э. "Юный натуралист" – как это надо понимать? – Биология в школе, 1966, Т. I, С.74-76.
4. Большая Советская Энциклопедия. – 3-е изд., т.17. – М.: Советская энциклопедия – 1972. – 608 с.
5. Боровская Л.А. Натуралистическая работа в ученических производственных бригадах как средство связи биологии с сельскохозяйственным трудом школьников. дис..канд.пед.наук. – 13.00.02 – М.: – 1985. – 182 с.
6. Василевская С.Д. Развитие творческой активности учащихся в процессе внеклассной и внешкольной натуралистической работы по зоологии. – дис ... канд.пед.наук. – М., 1973. – 215 с.

РОБОТА НА ШКІЛЬНОМУ МЕТЕОРОЛОГІЧНОМУ МАЙДАНЧИКУ З МЕТОЮ ФОРМУВАННЯ ПРАКТИЧНИХ НАТУРАЛІСТИЧНИХ УМІНЬ І НАВИЧОК УЧНІВ

1. *Мета та завдання шкільного метеорологічного майданчика.*
2. *Обладнання майданчика метеоспостережень.*
3. *Неінструментальні метеорологічні спостереження.*
4. *Інструментальні метеорологічні спостереження:*
 - *Вимірювання температури повітря;*
 - *Вимірювання атмосферних опадів;*
 - *Спостереження за хмарністю;*
 - *Вимірювання характеристик вологості повітря;*
 - *Спостереження за вітром;*
 - *Вимірювання атмосферного тиску.*
5. *Правила запису метеорологічних спостережень.*

Одним з головних завдань позашкільної освіти в Україні, окреслених Національною доктриною розвитку освіти у XXI столітті є формування у дітей і молоді цілісної наукової картини світу і сучасного світогляду, здібностей і навичок самостійного наукового пізнання, практичних навичок. У зв'язку з цим, велике практичне значення мають шкільні метеорологічні майданчики.

Шкільний метеорологічний майданчик створюється на базі загальноосвітніх навчальних закладів, відповідно до Положення МОН України "Про шкільний метеорологічний майданчик" та Статуту закладу і є одним з засобів навчання, розвитку та виховання учнівської молоді [6, 425-426].



Шкільний метеорологічний майданчик" та Статуту закладу і є одним з засобів навчання, розвитку та виховання учнівської молоді [6, 425-426].

Шкільний метеорологічний майданчик [6, 425-426] – це об'єкт активного науково-освітнього розвитку учнів, на якому проводять:

- систематичні спостереження за станом компонентів природи в установлені строки та в певній послідовності і обробляють отриманні дані;
- разові практичні роботи і спостереження;
- епізодичні спостереження;
- досліджують мікроклімат невеликих ділянок поблизу майданчика;
- виявляють джерела забруднення атмосферного повітря в районі спостереження;
- виявляють за допомогою фіксування метеорологічних даних порушення щодо природоохоронного законодавства;
- формування екологічної свідомості молоді та профорієнтаційну підготовку.

Значне місце в роботі на метеорологічному майданчику посідають атмосферні спостереження. **Метеорологічні спостереження** – один з видів спостережень, який дає змогу формувати в учнів не тільки теоретичні уявлення про атмосферні процеси, про погоду, клімат, але й навчають глибоко розуміти причини їх зміни, узагальнювати й робити самостійні висновки, передбачати погоду. У процесі спостережень знання школярів збагачуються, конкретизуються, стають достовірними. Учні під час спостережень вчаться встановлювати взаємозв'язки між окремими явищами і компонентами, бачити їх мінливість у часі. Все це впливає на формування наукового світогляду, а тому потребує особливої уваги з боку вчителів.

Атмосферні спостереження відіграють значну роль в житті людини, в господарстві країни. Тому систематичне проведення таких спостережень у своїй місцевості має велике практичне значення. Звісно, щоб навчитися передбачити зміни стану погоди, певних атмосферних явищ, треба насамперед уміти вести спостереження. Такі спостереження вкрай

БІОМЕТЕОРОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ ПОГОДИ (ПОВЕДІНКА ЖИВИХ ОРГАНІЗМІВ)

[5, 61-64]

Мабуть багатьом відомо, що багато тварин (птахи, риби, морські звірі, комахи та ін.) і рослини значно раніше за прилади реагують на різкі зміни погоди і тим самим заздалегідь попереджають про їх настання. О.М. Крилов та інші вчені відзначають, що деякі тварини (особливо морські) здатні вловлювати інфразвукові коливання „голосу моря", що поширюються перед настанням шторму. Взагалі у багатьох тварин органи відчуття (нюх, слух та ін.) розвинені значно краще, ніж у людини. Ці органи попереджають їх про явища, які відбуваються в навколишньому середовищі. Наприклад, приморські жителі добре знають, що рачки з родини *Sammarus Pulex* (бокоплави) задовго до шторму, коли барометр не показує ще ніяких ознак погіршення погоди, вилазять на берег подалі від води. З тієї ж причини риби й медузи перед штормом відпливають у глиб моря, а пінгвіни лягають на сніг і простягають свої дзьоби в напрямі шторму.

Поведінка птахів, що живляться дрібними комахами, також може бути посередньою ознакою погоди. Характерна в цьому відношенні поведінка ластівок, що літають то високо з різкими криками (коли їжі багато), то низько біля самої поверхні землі або води, торкаючись її крилом. Поки повітря сухе, комахи літають високо. Негода звичайно починається у високих шарах атмосфери. З підвищенням вологості повітря крильця комах легко зволожуються і стають важчими, що викликає в комах відчуття незручності. Тому вони опускаються в приземні шари атмосфери, де повітря сухіше й тепліше. Слідом за комахами спускаються вниз ластівки і деякі інші птахи. Помічено, що чайки та інші морські птахи перед настанням шторму летять до берега.

Тварини й рослини, безперечно, тісніше пов'язані з погодою, ніж людина. Відчуваючи на собі безпосередній вплив погоди, вони звикли пристосовуватися до неї, відчувати і відповідно реагувати на всяку зміну існуючої і майбутньої погоди, намагаючись при цьому сховатись або захиститись від несприятливих і небезпечних для їх життя погодних умов. В різних видів живих організмів є особливі рефлексії на різні зовнішні впливи середовища, які завжди мають той чи інший біологічний зміст. Наводимо характерні біометеорологічні ознаки погоди:

1. Якщо вранці бджоли не вилітають з вуликів, а сидять у них і гудуть, слід чекати протягом найближчих 6-8 годин дощу.
2. Коли бджоли вранці або вдень масами повертаються у вулик і майже не вилітають з нього, то слід чекати швидкого настання вітряної з дощем погоди.
3. Якщо бджоли при хмарному небі зранку вилітають з вуликів, треба чекати поліпшення погоди.
4. Раннє припинення польоту бджіл увечері - ознака збереження гарної антициклональної погоди на завтра; пізній політ провіщає циклональну негоду.
5. Комарі й мухи в ясну тиху погоду влітку у великій кількості в'ються в повітрі. Перед настанням дощової, вітряної погоди вони всі ховаються в житлові будинки, хліви та інші приміщення.
6. Якщо в кімнаті чи іншому якому приміщенні багато мух, які в'яло сидять на стінах, - ознака зміни погоди на дощ, сильний вітер.
7. Мурашки ховаються в гнізда - на сильний дощ, грозу, вітер.
8. Якщо жаби-крякавки вилазять на дерева й купці - ознака збереження протягом найближчих 12-24 годин і більше тихої ясної антициклональної погоди.
9. Коли співу жайворонка не чути з самої зорі - буде дощ або взагалі настане вітряна негода протягом найближчих 6-12 годин.
10. Якщо корови, коні та інші травоядні тварини досить жадібно їдять траву увечері, - наступного дня треба чекати дощової погоди.
11. Коли під час дощу кури ховаються в сухе місце, дощ скоро перестане; якщо ж вони гуляють під дощем, то така погода триватиме довго.
12. Коли ластівки, стрижі, граки тримаються поблизу своєї «домівки» і літають низько над землею, - слід чекати швидкого настання дощу і взагалі негоди.
13. Ластівки літають у великій кількості високо - ознака збереження або встановлення погоди без опадів.
14. Постійне літання кажанів після заходу Сонця, провіщає ясну тиху погоду.
15. Коли жаби стрибають на березі і вдень посилено квакають, слід чекати дощу

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

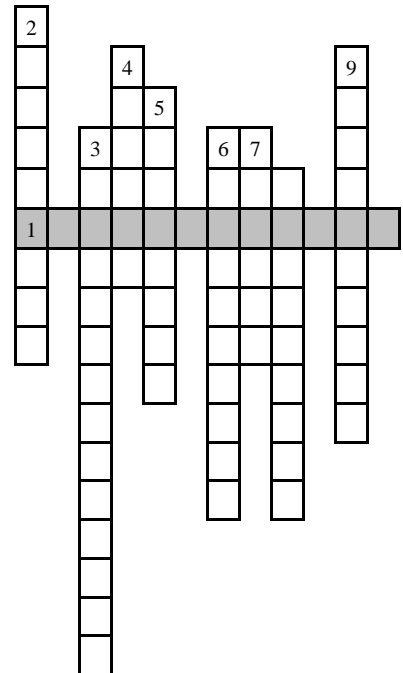
1. Назвіть основні історичні події розвитку метеорологічних спостережень у шкільних навчальних закладах.
2. Яким обладнанням повинна бути укомплектована шкільна метеорологічна станція.
3. Які особливості не інструментальних метеорологічних спостережень.
4. Особливості ведення спостережень за температурою повітря, атмосферними опадами, хмарністю, вологістю повітря, вітром, атмосферним тиском.
5. Які правила запису метеорологічних спостережень.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1. Метеомайданчик може бути використаний в таких цілях:
 - а) для епізодичних спостережень;
 - б) для разових практичних робіт і спостережень;
 - в) для систематичних спостережень;
 - г) всі відповіді правильні.
2. До додаткового обладнання метеомайданчика належать:
 - а) флюгер;
 - б) плеввіограф;
 - в) календар погоди;
 - г) метеорологічний журнал.
3. Назва приладу при допомозі якого вимірюють температуру орного шару ґрунту:
 - а) термометр мінімальний;
 - б) термометр максимальний;
 - в) термометр строковий;
 - г) термометр колінчастий (савінова).
4. Прилади для вимірювання атмосферних опадів:
 - а) опадомір третьякова;
 - б) снігомір ваговий;
 - в) рейка снігомірна постійна;
 - г) психрометр.
5. Прилади для вимірювання характеристик вологості повітря:
 - а) психрометр станційний
 - б) гігрометр волосяний;
 - в) снігомір ваговий;
 - г) плеввіограф.

КРОСВОРД:

1. Вид спостережень, який дає змогу формувати в учнів не тільки теоретичні уявлення про атмосферні процеси, про погоду, клімат, але й навчають глибоко розуміти причини їх зміни, узагальнювати й робити самостійні висновки, передбачати погоду.
2. Прилад для вимірювання відносної вологості повітря.
3. Спеціально обладнаний метеорологічними приладами майданчик.
4. Прилад для визначення напрямку та швидкості (сили) вітру.
5. Прилад який реєструє безперервні зміни атмосферного тиску в межах від 870 до 1060 мбар.
6. Прилад призначений для вимірювань і безперервної реєстрації прямої сонячної радіації.
7. Руйнівний вітер силою 6 банів.
8. Середню швидкість вітру вимірюють ...
9. Прилад для безперервної реєстрації опадів.



СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Берг Л.С. Климат и жизнь. – М.: ОГИЗ, 1947. – 356 с.
2. Бочко М. Звіт про сезонні спостереження на "екологічній стежині", Позакласний час – С. 86-91.
3. Долгілевич М.Й. Метеорологія та кліматологія. Навчальний посібник. – Житомир: ЖДТУ, 2005. – 325 с.
4. Дроздов О.А., Васильев В.А., Кобышева Н.В. и др. Климатология. – Л.: Гидрометеиздат, 1989. – 568 с.

Міністерство освіти і науки, молоді і спорту України
Житомирський державний університет
імені Івана Франка

ЕКОЛОГО-НАТУРАЛІСТИЧНА РОБОТА У ШКОЛІ

(навчально-методичний посібник)

Укладач О.А. Сорочинська

Житомир
Видавництво ЖДУ імені Івана Франка
2011